

Εισαγωγή

Το να πούμε ότι ζούμε σε έναν κόσμο μεταβαλλόμενο είναι κοινοτυπία. Αν και η αλλαγή ήταν πάντα παρούσα στην εξέλιξη της Ιστορίας, αυτή δεν είχε πάντα τον ίδιο ρυθμό ανά τους αιώνες. Μια σημαντική διαφορά της σύγχρονης εποχής μας σε σύγκριση με παλαιότερες είναι ακριβώς η ταχύτητα αλλαγής των δεδομένων, μάλιστα η όλο και περισσότερο επιταχυνόμενη ταχύτητα αλλαγής τους. Αυτό το χαρακτηριστικό αποκτά κρίσιμη σημασία όταν πρόκειται για μεγέθη που σχετίζονται με την αύξηση του ανθρώπινου πληθυσμού, την εξάντληση βασικών πρώτων υλών, την οικολογική επιβάρυνση και άλλα παρόμοια, μεγέθη που εμφανίζονται να μεταβάλλονται με εκθετικό ρυθμό σε σχέση με περιόδους μόλις του πρόσφατου παρελθόντος.

Αναμφίβολα στην εποχή μας η ζωή είναι καλύτερη από όποια άλλη εποχή του παρελθόντος. Η όλο και μεγαλύτερη δυνατότητα του ανθρώπου να επηρεάζει την τύχη του και τον κόσμο του είναι όμως πλέον φανερό ότι δεν συνοδεύεται μόνο από θετικά αποτελέσματα. Ο υπερτριπλασιασμός σχεδόν, για παράδειγμα, του ανθρώπινου πληθυσμού τα τελευταία μόνο 60 χρόνια, αποτέλεσμα θετικών για την επιβίωση αλλαγών και ανακαλύψεων, επέφερε από την άλλη σωρεία δυσεπίλυτων παράπλευρων προβλημάτων. Πολλά άλλα παρόμοια παραδείγματα αναδεικνύουν την κρισιμότητα που αποκτούν στην εποχή μας οι επιλογές που κάνουμε ή δεν κάνουμε όσον αφορά τις συνέπειες που έχουν αυτές πάνω στο παρόν και στο μέλλον του ανθρώπινου είδους και του πλανήτη γενικότερα, σε σχέση με παλιότερες εποχές.

Η κατοχή και διαχείριση της πληροφορίας απέκτησε στην εποχή μας κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Η ασύγκριτα μεγαλύτερη συσσώρευση πληροφορίας σε όλους τους τομείς συγκριτικά με παλαιότερες εποχές δεν ακολουθήθηκε απαραίτητα από μια αντίστοιχη αύξηση της γνώσης. Η διαχείρισή της γίνεται όλο και πιο δύσκολη τόσο εξαιτίας του όγκου της όσο και της ανάγκης αξιολόγησής της, τελικά της επεξεργασίας της από τις πεπερασμένες νοητικές και συναισθηματικές ανθρώπινες δυνατότητες. Παρά την τεράστια αύξηση της δυνατότητας επεξεργασίας της πληροφορίας που παρέχουν οι σύγχρονες τεχνολογίες, ο «βομβαρδισμός» που υφίσταται ο καθημερινός άνθρωπος από αυτήν είναι ανελέητος, ειδικά αν λάβει κανείς υπόψη του την ποιότητά της. Τελικά στην πράξη, φαίνεται ότι η εικόνα που αποκομίζει από τον κόσμο του είναι αποσπασματική, μερική και συχνά διαστρεβλωμένη.

Είναι γεγονός ότι η ανθρώπινη προσπάθεια αντιμετώπισης των προκλήσεων που θέτει ο κόσμος μας παραμένει ακόμη ανεπαρκής. Πράγματι παρά τις αναμφίβολα θετικές επιδόσεις της, ακόμη και αντίθετα στις απαισιόδοξες προβλέψεις των ειδικών προηγούμενων δεκαετιών, φαίνεται ότι έχει όρια και μοιάζει να αδυνατεί μακροπρόθεσμα να εξασφαλίσει μια ικανοποιητική και αξιοπρεπή ζωή σε όλους τους ανθρώπους, τουλάχιστον με τα σημερινά δεδομένα. Πόλεμοι συμβαίνουν ακόμη, η αξία και η ποιότητα της ανθρώπινης ζωής παραμένει υποβαθμισμένη σε ευρείες γεωγραφικές περιοχές, η ανθρώπινη δυστυχία συνεχίζεται, οι ανισότητες και οι διακρίσεις παραμένουν αν δεν διογκώνονται κιόλας. Μαζικές καταστροφές εμφανίζονται σποραδικά και ένα μοιραίο λάθος με μη αντιστρεπτές συνέπειες φαντάζει πάντα πιθανό. Η εικόνα που προκύπτει είναι αυτή της αστάθειας στην ισορροπία του παγκόσμιου ανθρώπινου συστήματος. Εύλογα αναρωτιέται κανείς αν υπάρχει δυνατότητα βελτίωσης αυτής της κατάστασης.

Θα ξεκινήσω από την υπόθεση ότι τουλάχιστον μέρος όλων αυτών των προβλημάτων σχετίζεται σε τελική ανάλυση με ανθρώπινες αδυναμίες, ανθρώπινα ψυχικά ελλείμματα, ότι είναι αποτελέσματα των συμπεριφορών που ακόμη επιφυλάσσουμε σαν ανθρώπινα όντα στους εαυτούς μας και στον κόσμο μας. Αν δεχθούμε ότι είναι κυρίως ο τρόπος σκέψης μας που καθορίζει τις τύχες μας, τίθεται αυτονόητα το ερώτημα τι θετικό θα μπορούσε να συνεισφέρει η ψυχανάλυση προς αυτή την κατεύθυνση.

Η ανθρώπινη κατάσταση

Μια πρώτη συνεισφορά θα ήταν να αποκτήσουμε μια ψυχαναλυτικά ενημερωμένη εικόνα για την Ιστορία. Μια ψυχαναλυτικά ενημερωμένη άποψη για την ανθρώπινη κατάσταση, την ανθρώπινη δηλαδή δραστηριότητα και τις αιτίες της μέσα στον χρόνο. Αν και μια τέτοια προοπτική θα μπορούσε, νομίζω, να παρέξει καινοτόμες παρατηρήσεις, είναι κάτι που σπάνια επιχειρείται από τους ψυχαναλυτικούς διανοητές. Παρότι ο Freud χρησιμοποίησε την αρχαιολογική μεταφορά για να περιγράψει ψυχικά φαινόμενα, φαίνεται ότι οι επίγονοι διστάζουν να την χρησιμοποιήσουν αντίστροφα. Η ειρωνεία είναι ότι ακριβώς η κατανόηση και ερμηνεία των ιστορικών γεγονότων, η μεγάλη εικόνα, που τις περισσότερες φορές αντίθετα εμφανίζεται αποσπασματική και διαστρεβλωμένη, μοιάζει να είναι το επειγόντως ζητούμενο.

Είναι αλήθεια ότι υπάρχουν καλοί λόγοι για να αποθαρρύνεται κανείς από μια τέτοια προσπάθεια. Η πιθανότητα λάθους είναι ένας τέτοιος αποτρεπτικός παράγοντας. Η τάση π.χ. να βλέπουμε την Ιστορία μέσα από την ματιά του παρόντος, αγνοώντας ή παρερμηνεύοντας το συγκεκριμένο ψυχικό υπόβαθρο του παρελθόντος, αποτελεί αιτία διαστρέβλωσης, ένα λάθος. Κάτι αντίστοιχο με αυτό που έκαναν οι καλλιτέχνες της Αναγέννησης, όταν ζωγράφιζαν τους ανθρώπους άλλων εποχών σαν να ήταν σύγχρονοί τους. Αλλά και μια γενικότερη αποστροφή προς την Ιστορία μπορεί εν μέρει να εκφράζει μια αποστροφή προς την ταύτιση με άλλες όχι και τόσο οικείες ανθρώπινες καταστάσεις. Φυσικά έτσι, η ταύτιση με τα ιστορικά γεγονότα και πρόσωπα παραμένει ατελής και η εικόνα που προκύπτει για αυτά διαστρεβλωμένη. Αναπόφευκτα, η αποτύπωση της ανθρώπινης κατάστασης μιας ιστορικής εποχής σαν αποτέλεσμα της δράσης όλων των ανθρώπων της συγκεκριμένης εποχής είναι πολύπλοκη και ίσως κάποτε αδύνατη. Ανεξάρτητα από αυτό όμως, η διατύπωση ψυχαναλυτικών υποθέσεων είναι νομίζω, χρήσιμη και απαραίτητη. Εξάλλου, η ψυχαναλυτική γνώση θα μπορούσε τουλάχιστον να υποδείξει ότι κάποιες ανθρώπινες επιδιώξεις μοιάζουν να επανέρχονται σταθερά σε όλες τις ιστορικές περιόδους και εποχές.

Ξέρουμε για παράδειγμα ότι το ανθρώπινο όν γεννιέται μέσα στην άγνοια και την αδυναμία. Όλη του την ζωή προσπαθεί να αντιμετωπίσει και να χειριστεί αυτά τα βασικά ζητήματα. Ανάλογα με την βοήθεια που αποκομίζει από το ανθρώπινο περιβάλλον του στις κρίσιμες πρώτες φάσεις της ζωής του το καταφέρνει σε άλλοτε άλλο βαθμό. Η σύνθεση και απαρτίωση αντίθετων συναισθημάτων, η διάκριση της φαντασίας από την πραγματικότητα και του παρόντος από το παρελθόν και το μέλλον, η αναγνώριση του άλλου σαν διακριτού αντικειμένου από τον εαυτό, η δυνατότητα αγάπης του εαυτού και του άλλου και η δυνατότητα ταύτισης με τον άλλο είναι μερικά από τα βασικά κρίσιμα ατομικά επιτεύγματα του κάθε ανθρώπου με συνέπειες στην ζωή του και στις ζωές των άλλων.

Αυτά τα δυνητικά ψυχικά επιτεύγματα κάθε ανθρώπινου υποκειμένου, με κάποιο τρόπο και τηρουμένων των αναλογιών έχουν ίσως και μια αναφορά στην ιστορική ψυχική εξέλιξη της ανθρωπότητας σαν ολότητα. Πράγματι, οι ιστορικές ενδείξεις φαίνεται να συνηγορούν για μια τέτοια σταδιακή κατάκτηση από την ανθρωπότητα κάποιων ψυχικών χαρακτηριστικών. Ένα παράδειγμα:

Χρονικά του τέλους του 8ου αιώνα μ.Χ, παρουσιάζουν σαν προμηνύματα των επιδρομών των Βίκιγκς, φυσικά φαινόμενα όπως ανεμοστρόβιλους και κεραυνούς, αλλά και φτερωτούς δράκους. Για την αίσθηση πραγματικότητας των ανθρώπων της εποχής, οι φτερωτοί δράκοι ήταν μια αποδεκτή εκδοχή της πραγματικότητας. Και ήταν και προειδοποιητικά σημάδια. Τέτοιες ιστορικές αποτυπώσεις της εποχής παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες για την ανθρώπινη κατάσταση του τότε και οδηγούν σε χρήσιμα συμπεράσματα σχετικά με τα ψυχικά επιτεύγματα των ανθρώπων.

Τέτοια συμπεράσματα μπορούν να προκύψουν μέσα από την σύγκριση των χαρακτηριστικών της ανθρώπινης κατάστασης διαφόρων εποχών. Μπορούμε δηλαδή να διακρίνουμε ομοιότητες και διαφορές μεταξύ εποχών και να κάνουμε υποθέσεις για το ψυχικό υπόβαθρό τους. Έτσι, γίνεται καλύτερα κατανοητός ο τρόπος που οι κοινωνίες οδηγούνται σε κάτι καινοτόμο ή αντίθετα παλινδρομούν σε κάτι παλιότερο, καθώς και η επίδραση αυτών των ψυχικών μετακινήσεων στο ψυχικό, πολιτικό, οικονομικό και πολιτιστικό επίπεδο της εποχής.

Ψυχικά εργαλεία

Αντιλαμβανόμαστε τα ερεθίσματα του κόσμου, τα επεξεργαζόμαστε και δρούμε ανάλογα με τα ψυχικά εργαλεία που διαθέτουμε. Μιλώντας για ψυχικά εργαλεία εννοώ όλα εκείνα τα ειδικά ψυχικά χαρακτηριστικά όπως επιθυμίες, ταυτίσεις, μηχανισμοί άμυνας, τρόποι σκέψης, φαντασίες, ιδέες, αξίες, ιδεολογίες κ.λ.π. που συνειδητά ή ασυνειδητά λειτουργούν μέσα μας και καθορίζουν τον τρόπο που βιώνουμε τον κόσμο μας και αντιδρούμε σε αυτόν. Θεωρώ ότι η επαρκής κατανόηση μιας εποχής και των ανθρώπων της συνεπάγεται και την κατανόηση των ψυχικών εργαλείων της. Ένα παράδειγμα:

Στον σύγχρονο άνθρωπο που ως ένα βαθμό χρησιμοποιεί διαφοροποιημένα ψυχικά εργαλεία, ίσως μοιάζει ακατανόητη η εικονομαχική διαμάχη που ξέσπασε στον κόσμο του Βυζαντίου. Η σχέση που έχουμε με την θρησκεία, τον Θεό, τις εικόνες και άλλες παραμέτρους είναι αρκετά διαφορετική από αυτήν που είχαν οι άνθρωποι της εποχής. Σαν αποτέλεσμα, ίσως δυσκολευόμαστε να ταυτιστούμε μαζί τους, να μπούμε στην θέση τους και να αντιληφθούμε εύκολα τα κίνητρά τους. Μπορούμε όμως να κάνουμε υποθέσεις. Μια σχετική υπόθεση, που μεταξύ άλλων λαμβάνει υπόψη την επεξεργασία των ιστορικών γεγονότων από τον άνθρωπο της εποχής είναι ότι οι επαναλαμβανόμενες νίκες των Αράβων, που στην θρησκεία τους απαγόρευαν τις εικόνες, προκάλεσαν κάποιες αλλαγές νοοτροπίας στους ανθρώπους του Βυζαντίου. Αφενός αμφιβολίες για την στάση του Θεού όσον αφορά την λατρεία των εικόνων και αφετέρου προβληματισμό για την στρατιωτική οργάνωση και τις σχετικές πρακτικές (αριθμός μοναστηριών, μοναχών, διάθεση οικονομικών πόρων κ.λ.π.). Αυτά οδήγησαν σε μια στρατιωτική αναδιοργάνωση με θετικά αποτελέσματα. Ταυτόχρονα όμως προκάλεσαν ένα βαθύ κοινωνικό ρήγμα, δεδομένου ότι αυτή η αλλαγή νοοτροπίας δεν έγινε ευρέως αποδεκτή για

λόγους κοινωνικής αντίστασης. Μια διαμάχη, που σε τελική ανάλυση είχε πολιτικό, οικονομικό και ψυχικό υπόβαθρο, κατέληξε να μοιάζει μόνο θρησκευτική.

Μια συνηθισμένη ιστορική προσέγγιση συνήθως δεν περιέχει καμία αναφορά στα σχετικά ψυχικά εργαλεία. Τα πολιτικά, κοινωνικά, οικονομικά κ.α. φαινόμενα σχεδόν ποτέ δεν συσχετίζονται με τα σχετικά ψυχικά τους κίνητρα. Στο ζήτημα αυτό η προσέγγιση παραμένει συνήθως επιφανειακή. Σπάνια γίνεται αναφορά σε ψυχικές ιδιότητες λαών, εποχών κ.λ.π. Όμως μια προσεκτική ανάγνωση της Ιστορίας συνήθως αφήνει χώρο για χρήσιμες σχετικές υποθέσεις ή και βεβαιότητες. Μπορούμε να διακρίνουμε π.χ. κρίσιμες διαφορές νοοτροπίας μεταξύ λαών με σημαντικές ιστορικές συνέπειες.

Ο καθημερινός άνθρωπος της εποχής μας συνήθως αρκείται κατά κανόνα, σε απλουστευτικές, επιλεκτικές, και απλοϊκές ερμηνείες και τοποθετήσεις. Παρατηρούμε καθημερινά την ευκολία με την οποία διατυπώνονται κάθε είδους απίθανες υποθέσεις και την ταχύτητα με την οποία αυτές βρίσκουν αποδοχή σαν βεβαιότητες. Συνήθως βέβαια μια συζήτηση για τα διαθέσιμα ψυχικά εργαλεία είναι εκτός τόπου. Όταν υπάρχει κάποια αναφορά, αυτά εμφανίζονται συνήθως διαστρεβλωμένα και χρωματισμένα από μια παρανοϊκή χροιά συνομωσίας, όπως στις εκφράσεις: «τα συμφέροντα, οι τοκογλύφοι, μας έκαναν... κ.λ.π.». Όταν αναζητούνται αιτίες προβλημάτων, οι πιο βαθυστόχαστες από αυτές αναγνωρίζουν συνήθως σαν τέτοιες το κακό επίπεδο της παιδείας, της ηθικής, της πολιτικής κ.α. αφήνοντας εκτός συζήτησης ψυχικές αιτίες και κίνητρα. Ένα παράδειγμα:

Έχει ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς τον αντιφατικό, επιφανειακό και κοντόφθαλμο τρόπο σκέψης του καθημερινού ανθρώπου. Αυτό που αναγνωρίζεται σαν κάτι θετικό π.χ. κοινωνική πολιτική, καταδικάζεται την άλλη σαν πρόβλημα διαφθοράς. Αυτό που κρίνεται σαν κάτι απαραίτητο π.χ. δημόσια υγεία είναι ταυτόχρονα κάτι για το οποίο κανείς δεν προτίθεται να προσφέρει το παραμικρό. Τα κοινωνικά φαινόμενα ερμηνεύονται συνήθως από την θέση του αθώου, αδύναμου και ανήξερου θύματος, ενώ στην πράξη υιοθετούνται ακριβώς αντίθετες πρακτικές. Η θέση του υστερόβουλου, του εκμεταλλευτή, του άδικου αποδίδεται πάντα σε άλλους.

Εξιδανικεύσεις, αρνήσεις, διασχίσεις, προβολές και προβλητικές ταυτίσεις είναι πολύ συχνά φαινόμενα στον καθημερινό άνθρωπο, τόσο που αναρωτιέται κανείς αν αυτά είναι τελικά ο κανόνας ή η εξαίρεση του υποτιθέμενου «φυσιολογικού» ανθρώπου. Είναι επόμενο, ότι όλοι αυτοί οι ψυχικοί μηχανισμοί επηρεάζουν αρνητικά την ευρύτητα και την ποιότητα της ψυχικής εικόνας του, την επεξεργασία των δεδομένων και φυσικά τον τρόπο δράσης του.

Διαπιστώσεις αυτού του είδους αποτελούν βέβαια γενικεύσεις που έχουν την αξία τους. Από μόνες τους όμως δεν επαρκούν στην καλύτερη κατανόηση και ερμηνεία συγκεκριμένων ζητημάτων. Για την αναγνώριση της λειτουργίας κάποιου συγκεκριμένου ψυχικού μηχανισμού σε κάποια συγκεκριμένη περίπτωση είναι απαραίτητη η μελέτη όλων των εμπλεκόμενων παραμέτρων. Όπως και σε μια θεραπεία, η γνώση ότι υπάρχει ο ψυχικός μηχανισμός της προβλητικής ταύτισης καθόλου δεν βοηθάει από μόνη της στις ιδιαιτερότητες της συγκεκριμένης κλινικής στιγμής. Στην πράξη βέβαια, τέτοιου είδους γενικεύσεις, δυστυχώς δεν αποφεύγονται πάντα.

Αλλά και η παρατήρηση όλων αυτών των ψυχικών φαινομένων στην καθημερινότητα δεν είναι πάντα εύκολη. Έχοντας συνηθίσει να ζούμε μέσα στο κοινωνικό περιβάλλον που ενσωματώνει όλα αυτά, συχνά δυσκολευόμαστε να τα διακρίνουμε, εκλαμβάνοντάς τα σαν δεδομένα που δεν χρειάζονται περαιτέρω ανάλυση.

Ακόμη πιο δυσδιάκριτα γίνονται πολλές φορές τα ίχνη τέτοιων φαινομένων στην Ιστορία. Η χρονική απόσταση από τα γεγονότα συχνά αμβλύνει ή αλλοιώνει σημαντικές λεπτομέρειες που θα βοηθούσαν στην καλύτερη κατανόηση και ερμηνεία, όπως η τριβή της πέτρας με την άμμο και το νερό της θάλασσας την κάνει στο τέλος να μοιάζει με όλες τις άλλες πέτρες παρά τις αρχικές τους διαφορές.

Ο χρόνος, ανθρώπινη επινόηση, είναι συνεχής αλλά δεν βιώνεται πάντα έτσι υποκειμενικά: άλλοτε επιταχύνεται, άλλοτε επιβραδύνεται, άλλοτε εκρήγνυται, άλλοτε σαν να μην υπάρχει καθόλου. Παρελθόν, παρόν και μέλλον ακολουθούν την προδιαγεγραμμένη πορεία τους και ο καθένας από εμάς βιώνει εντελώς υποκειμενικά την ροή τους. Αλλά και η ανάμνηση γεγονότων στα οποία συμμετείχαμε, τροποποιείται με το πέρασμα του χρόνου, γιατί εκτός των άλλων, διαφοροποιούνται τα ψυχικά μας εργαλεία μέσα στον χρόνο.

Ψυχικοί μετασχηματισμοί

Όπως είπα παραπάνω, θεωρώ ότι το ανθρώπινο βίωμα και η ανθρώπινη συμπεριφορά, η ανθρώπινη κατάσταση δηλαδή, εξαρτάται από τα ψυχικά εργαλεία που είναι διαθέσιμα κάθε εποχή και σε κάθε άνθρωπο ξεχωριστά. Όλη αυτή η ψυχική επεξεργασία εμπλέκει φυσικά συναισθήματα, επιθυμίες, άμυνες κ.λ.π. σε μια δυναμική αλληλεπίδραση. Μια αλληλεπίδραση που μπορεί να μεταβάλλεται ανάλογα με τις συνθήκες μέσα στον χρόνο. Έτσι, ο ίδιος άνθρωπος μπορεί να αντιδρά διαφορετικά σε παρόμοιες συνθήκες, και πιθανόν διαφορετικοί άνθρωποι σε διαφορετικές καταστάσεις ή σε διαφορετικές ιστορικές στιγμές.

Η ψυχαναλυτική θεωρία αποδίδει μεγάλη σημασία στην επιθυμία καθώς και στην ευχαρίστηση που απορρέει από την ικανοποίησή της. Όμως αντιμετωπίζει το ζήτημα των μετασχηματισμών που υφίστανται οι επιθυμίες μέσα στον χρόνο, αρκετά στατικά και στερεότυπα, κατά την γνώμη μου. Νομίζω ότι η ενήλικη επιθυμία αποτελεί δυναμικό προϊόν μετασχηματισμών, αποτέλεσμα συνεχούς αλληλεπίδρασης του εσωτερικού με το εξωτερικό κόσμο και την συνεχή δημιουργία ταυτίσεων. Μια διαδικασία δυναμικά αέναη που σταματά μόνο με τον θάνατο του υποκειμένου.

Παρά την ποικιλομορφία των ανθρώπινων ψυχικών μετασχηματισμών, φαίνεται ότι ο αριθμός τους στην πράξη είναι πεπερασμένος. Κάποιοι συγκεκριμένοι ψυχικοί μετασχηματισμοί επανέρχονται ξανά και ξανά μέσα στην Ιστορία και συναντώνται φυσικά και στην εποχή μας. Θα περιγράψω μερικούς, ξέροντας ότι η απόπειρα δεν μπορεί παρά να είναι μια πρώτη προσέγγιση, άρα μερική και ατελής.

Ο άνθρωπος βιώνει από την αρχή της ζωής του την αδυναμία του. Βασικά συναισθήματα, που σχετίζονται με αυτήν είναι η ηρεμία, ο φόβος και ο θυμός. Ανάλογα με την έντασή τους και την επίδραση άλλων θετικών ή αρνητικών επιδράσεων από το περιβάλλον μετασχηματίζονται και εκφράζονται σε συμπεριφορές αυτοσυντήρησης, αναζήτησης της ασφάλειας, της εγγύτητας, της ομαδικότητας, της κοινωνικής ζωής αλλά συμπεριλαμβάνουν και την κυριαρχία, την

επιθετικότητα, τον έλεγχο, την σαγήνη, την αναζήτηση, εξευμενισμό και υποταγή στον ισχυρό, την εξιδανίκευση καταστάσεων και αντικειμένων, την θεοποίηση εξωτερικών συνθηκών, την αναζήτηση του Θεού κ.α. Όλες αυτές οι πιθανές εκβάσεις και ακόμη περισσότερες ίσως, θεωρώ ότι αποτελούν ψυχικούς μετασχηματισμούς της ανάγκης για ασφάλεια.

Ένα άλλο σημαντικό κίνητρο με πολλούς μετασχηματισμούς είναι το δίπολο αγάπης - επιθετικότητας. Η τελική έκβαση των μετασχηματισμών του καθορίζει την συναισθηματική τοποθέτηση και κατ' επέκταση την συμπεριφορά που υιοθετούμε απέναντι στους συνανθρώπους μας. Όλο αυτό είναι σχετικό με την τοποθέτηση του Freud (ένστικτο του Έρωτα, ένστικτο του Θανάτου) αλλά σημαντικά τροποποιημένο και εξειδικευμένο. Ένα σχόλιο:

Συχνά παίρνουμε σαν αυτονόητη την ύπαρξη και λειτουργία του συναισθήματος της αγάπης στον ιστορικό χρόνο. Όμως μια απλή παρατήρηση της Ιστορίας, ακόμη και της εντελώς σύγχρονης, ρίχνει αμφιβολίες για την ένταση, τον ορισμό ή τα αποτελέσματα αυτού που μπορεί να εννοείται με την λέξη αυτή, κατά καιρούς. Εξάλλου, πόσοι καθημερινοί άνθρωποι μπορούν να αναγνωρίσουν στους εαυτούς τους ή στους άλλους ένα τέτοιο συναίσθημα σαν βασικό κίνητρο;

Η ύπαρξη της αγάπης, η θετική τοποθέτηση απέναντι στον άλλο, προϋποθέτει, κατά την γνώμη μου, επαρκείς εσωτερικεύσεις θετικών χαρακτηριστικών και διάφορους ψυχικούς μετασχηματισμούς που δεν είναι δεδομένοι στην αρχή της ζωής. Συνήθως δεχόμαστε θεωρητικά ότι ιδεατά η ενήλικη αγάπη περιλαμβάνει ή προϋποθέτει χαρακτηριστικά όπως την συνειδητοποίηση και αποδοχή της αμφιθυμίας, την επανόρθωση, την ικανότητα αναγνώρισης του θετικού, την συνακόλουθη ευγνωμοσύνη κ.λ.π. Χαρακτηριστικά που συνδέονται επίσης με την αναγνώριση ολόκληρων αντικειμένων και την δυνατότητα επαρκούς βίωσης και επεξεργασίας συναισθημάτων όπως η λύπη και η ενοχή. Όμως η αγάπη δεν είναι ενοχή, ούτε στηρίζεται απαραίτητα σε αυτήν. Το δίλημμα της αγάπης δεν είναι το ίδιο με το δίλημμα της ενοχής ή του φόβου. Αν ο φόβος της παρανοϊκής θέσης θέτει το δίλημμα επίθεση ή ασφάλεια, η ενοχή της καταθλιπτικής θέσης θέτει το δίλημμα επίθεση ή απώλεια του χρήσιμου αντικειμένου. Όμως, στην αγάπη, κατά την γνώμη μου, το δίλημμα τίθεται πέρα από όλα αυτά, στο αν ο εαυτός ή ο άλλος θα πάρει προτεραιότητα. Και κάτι τέτοιο είναι βέβαια ψυχικό επίτευγμα για τον άνθρωπο.

Η θεωρία μας συχνά επίσης συγχέει την σεξουαλικότητα με την αγάπη. Την ερωτική επιθυμία με το συναίσθημα της αγάπης. Παρότι συχνά αυτά συνυπάρχουν, νομίζω ότι χρειάζεται να διακρίνονται γιατί έτσι η εικόνα γίνεται σαφέστερη, αν και περισσότερο πολύπλοκη.

Αντίθετα από την αγάπη, η επιθετικότητα ως δυνατότητα, υπάρχει, νομίζω από την αρχή της ζωής. Οι μετασχηματισμοί της επίσης δεν είναι λιγότερο πολύπλοκοι από αυτούς της αγάπης. Και βέβαια οι άπειροι ατομικοί συνδυασμοί μετασχηματισμών αγάπης- επιθετικότητας σε όλη την πολυπλοκότητά τους παρέχουν την δυνατότητα ερμηνευτικών υποθέσεων για μια σειρά ανθρώπινων συμπεριφορών. Ένα παράδειγμα:

Η ενθουσιώδης αποδοχή του 1ου Παγκόσμιου πολέμου από τους λαούς γρήγορα μετατράπηκε στα πεδία των μαχών σε ψυχικό τραύμα και απόγνωση. Το τραύμα του πολέμου συνδυαζόμενο και με άλλους παράγοντες οδήγησε άλλους λαούς σε μια στάση αναζήτησης της δικαίωσής τους

ή εκδίκησης και άλλους σε μια στάση παραίτησης, αποφυγής του πολέμου και ηττοπάθειας. Καθοριστικό ρόλο έπαιξαν οι τότε ηγέτες που με τον ιδιαίτερο ο καθένας τρόπο του μετασχημάτισαν ψυχικά, εξέφρασαν κάτι από το κοινό αίσθημα και τελικά επηρέασαν τις τύχες των λαών τους. Επρόκειτο για διαφορετικούς μετασχηματισμούς με κύριο συστατικό την επιθετικότητα που σε συνδυασμό όμως με άλλα κίνητρα και ψυχικούς μηχανισμούς οδήγησαν κατά περίπτωση σε πολύ διαφορετικά αποτελέσματα.

Ατομικό και κοινωνικό

Αν η ενασχόλησή μας με την ανθρώπινη κατάσταση, τα ψυχικά εργαλεία και τους ψυχικούς μετασχηματισμούς μπορεί να συμβάλει στην διαμόρφωση μιας μεγαλύτερης και επαρκέστερης εικόνας για την ανθρώπινη Ιστορία, είναι εξίσου βέβαιο ότι μπορεί να κάνει το ίδιο και στην κατανόηση του παρόντος. Ίσως μάλιστα θα μπορούσε να βοηθήσει και πρακτικότερα στο παρόν. Η κλινική εμπειρία μας δείχνει εξάλλου πόσο συχνά η ψυχαναλυτική επίγνωση έχει θετική επίδραση πάνω στις ζωές όχι μόνο των αναλυόμενων αλλά και των ανθρώπων του περιβάλλοντός τους.

Στην πράξη οι ψυχαναλυτικές ιδέες και υποθέσεις κυκλοφορούν πολύ λιγότερο από ότι θα αναμενόταν. Αυτό ίσως ως ένα βαθμό να είναι και ένα σημείο των καιρών, που χαρακτηρίζονται από την υποχώρηση της κοινής λογικής και την αντίσταση στην ορθολογική σκέψη. Ίσως κάποιες φορές να είναι φόβος μπροστά στην βία απέναντι σε μη βολικές ιδέες, άλλο χαρακτηριστικό των καιρών ενδεικτικό του είδους ελευθερίας που βιώνουμε. Τις περισσότερες όμως φορές μοιάζει να είναι αντίσταση των ίδιων των κλινικών που αποφεύγουν να επεκτείνουν την σκέψη τους πέρα από κάποια στενά κλινικά όρια. Κάποτε ακόμη και εκεί. Ένα παράδειγμα:

Ο κ. Α ήρθε σε πολύ κακή συναισθηματική κατάσταση. Κυρίαρχο συναίσθημα ήταν οι ενοχές. Γρήγορα έγινε σαφές ότι όλη η σκέψη του ήταν δομημένη γύρω από αυτές, ένα μίγμα θρησκευτικών και πολιτικών απόψεων που δεν του επέτρεπαν συναισθηματική διέξοδο. Όταν του έθεσα το ζήτημα, αρχικά υπερασπίστηκε τις απόψεις του, κατόπιν όμως αντιλήφθηκε την ακαμψία τους και τελικά μπόρεσε να τις εντάξει σε μια πιο ελαστική κοσμοθεωρία, με εντυπωσιακά κλινικά αποτελέσματα.

Εμφανίζονται κάποτε στην κλινική πράξη ατομικά προβλήματα καλυμμένα πίσω από αμυντικές ιδέες τέτοιου τύπου. Σε κάποιες από αυτές τις περιπτώσεις μάλιστα η συζήτηση γύρω από πολιτικές ή ιδεολογικές απόψεις, μοιάζει σε μια πρώτη φάση αναπόφευκτη.

Αντίστοιχα ψυχικά φαινόμενα θα ανιχνεύσει ο προσεκτικός παρατηρητής φυσικά και σε κοινωνικό επίπεδο, όπου ψυχικά ζητήματα καλύπτονται πίσω από διάφορες άμυνες: πολιτικές απόψεις, ιδεολογίες, εκλογικεύσεις, εξιδανικεύσεις κ.λ.π. Και εδώ θα μπορούσαν φυσικά να διατυπωθούν ψυχαναλυτικές υποθέσεις, κάτι που όμως σπάνια συμβαίνει. Στην περίπτωση αυτή εκτός των άλλων, απουσιάζει κατά κανόνα το θεραπευτικό αίτημα, ενώ υπάρχει πάντα σχεδόν η αντίστροφη επιθυμία ή ακόμη περισσότερο η απαίτηση, η αλλαγή να συμβεί στον έξω κόσμο και όχι στον εσωτερικό. Ένα τέτοιο αίτημα διαθέτει συνήθως πολιτικές, κοινωνικές, ή οικονομικές διαστάσεις ενώ σχεδόν πάντα υπάρχει η άρρητη απαίτηση ότι θα εξασφαλιστεί η μη αλλαγή καθιερωμένων τρόπων σκέψης και δράσης. Όταν όλη αυτή η διαδικασία στηρίζεται σε ένα υπόβαθρο φόβου της αλλαγής, βρίσκεται βέβαια στην υπηρεσία της αντίστασης. Ίσως αυτό

το τελευταίο να είναι επίσης ένα χαρακτηριστικό των καιρών μας, σε αντίθεση με παλαιότερες ιστορικές εποχές όπου οι διεκδικήσεις και τα αιτήματα εξέφραζαν και ενσωμάτωναν συχνότερα αποτελέσματα εσωτερικών αλλαγών.

Στην πράξη, η απλή αριθμητική με κάποιο τρόπο καθορίζει ακόμη στις κοινωνίες μας την τύχη των υποθέσεων που κάνουμε. Μια υπόθεση που θα μπορούσε να διατυπωθεί σε μια ατομική περίπτωση, συνήθως προσκρούει σε τόσα εμπόδια συμβατικότητας όταν θα έχει αναφορά σε μια συλλογικότητα ή μια πολιτική θέση, που τελικά είναι αμφίβολο αν θα διατυπωθεί ποτέ. Αντίστροφα, όταν μια άποψη, ιδέα κ.λ.π. συγκεντρώσει ένα ελάχιστο αριθμό οπαδών, αποκτά ασυλία απέναντι ακόμη και στην κοινή λογική. Αυτό έχει φυσικά συνέπειες.

Ένα χαρακτηριστικό της σημερινής ανθρώπινης κατάστασης, τουλάχιστον στον Δυτικό κόσμο νομίζω, είναι η δυσαναλογία ανάμεσα στο υλικό και τεχνολογικό επίπεδο που ο καθημερινός άνθρωπος διαθέτει με το αντίστοιχο συναισθηματικό και νοητικό. Υπάρχει ένα ζήτημα επάρκειας δηλαδή των ψυχικών του εργαλείων. Η κατάσταση είναι ακόμη χειρότερη συνήθως στον υπόλοιπο κόσμο, όπου το υποβαθμισμένο πολλές φορές υλικοτεχνικό επίπεδο συμβαδίζει απλά με την προκατάληψη, τον φανατισμό και την οπισθοδρόμηση.

Είναι πράγματι απογοητευτικό όσο και δυσοίωνα, τόσοι πολλοί άνθρωποι σε πλανητικό επίπεδο να παραμένουν εγκλωβισμένοι σε απλοϊκές μορφές σκέψης, σε ασταθή σχέση με την κοινή λογική και σε τέτοια σύγχυση ορίων φαντασίας και πραγματικότητας.

Ένας σχετικός ψυχικός μετασχηματισμός συχνός στους «φυσιολογικούς» ανθρώπους των Δυτικών κοινωνιών μας, χαρακτηρίζεται από δυσκολία αναγνώρισης των διαφορών, απροθυμία διάκρισης της αλήθειας από το ψέμα και αναζήτηση του εντυπωσιακού, του ασυνήθιστου και του ευχάριστου με κάθε κόστος. Είναι ένας τρόπος σκέψης στον οποίο το δυσάρεστο, το πολύπλοκο ή το μακροπρόθεσμο αντιμετωπίζονται με επιφύλαξη ή εχθρότητα. Εδώ έχουμε πιθανόν εν δράσει ψυχικούς φαύλους κύκλους υποβάθμισης των ψυχικών εργαλείων που χαρακτηρίζονται από αμυντική αναζήτηση της ασφάλειας σε ένα υπόστρωμα φόβου ή ενοχής που καταλήγουν τελικά στην απλοϊκή, αφελή σκέψη σαν από διαφήμιση, αδυναμία εμπάθυνας, συναισθηματική αδιαφορία ή ρηχότητα, δυσκολία κατανόησης του εαυτού και του κόσμου και ανεπαρκείς ή καταστροφικές επιλογές.

Άλλος ένας συνηθισμένος μετασχηματισμός περιλαμβάνει πέρα από την απλοϊκή σκέψη, ένα κράμα χαρακτηριστικών όπου κυρίαρχη είναι η αλαζονεία, η παρανοϊκή τοποθέτηση και οι μεγάλες δόσεις επιθετικότητας, κάτι που τον κάνει εκρηκτικό και καταστροφικό, στην περίπτωση αυτή και για τον όποιο κοινωνικό περίγυρο.

Οι μετασχηματισμοί προφανώς είναι πολλοί περισσότεροι. Ανεξάρτητα από το πλήθος και την περιγραφική τους ποικιλία αυτό που έχει μεγαλύτερη σημασία είναι η δυναμική τους. Ο τρόπος δηλαδή που καθορίζουν την αλληλεπίδραση του ατόμου με το κοινωνικό του περιβάλλον. Όλοι οι άνθρωποι καθορίζονται από τις προσωπικές τους ιστορίες αποτέλεσμα οικογενειακών και κοινωνικών επιδράσεων. Κοινωνικοί παράγοντες επιδρούν θετικά ή αρνητικά πάνω σε φυσιολογικούς ή ψυχοπαθολογικούς μετασχηματισμούς που ξεκίνησαν στην οικογένεια ή αλλού και βοηθούν ή εμποδίζουν άλλοτε σε άλλο βαθμό την ψυχική εξέλιξη των μελών μιας κοινωνίας. Ταυτόχρονα, το αποτέλεσμα αυτής της αλληλεπίδρασης ξαναγυρνά με κάποιον τρόπο στην

κοινωνία, η οποία απορροφά και είναι ο τελικός αποδέκτης τελικά, όλων των μεταβιβαστικών εκκρεμοτήτων του ατόμου.

Ένα ζήτημα επομένως είναι το τι ψυχικά εργαλεία εξασφαλίζουν οι κοινωνίες στα μέλη τους και πόσο εναρμονισμένα είναι αυτά σε σχέση με τις ανάγκες των καιρών. Εντύπωσή μου είναι, ότι παρά τις αγαθότερες των προθέσεων το αποτέλεσμα είναι συχνά απογοητευτικό. Είναι φανερό ότι η αλληλεπίδραση οικογενειακών και κοινωνικών παραγόντων δεν βοηθά πάντα στην επίτευξη της καταθλιπτικής θέσης από τα μέλη της ενώ αντίθετα συντείνει στην διατήρηση παρανοϊκών πυρήνων βίωσης και σκέψης. Μπορούμε να παρατηρήσουμε κοινωνίες που τραυματίζουν ψυχικά τα μέλη τους, εγκαταλείποντάς τα με ψυχικά ελλείμματα και παρανοϊκές τοποθετήσεις απέναντι στον κόσμο. Ένα παράδειγμα:

Στην σύγχρονη Ελλάδα, η συνηθισμένη ρητορική του ένδοξου παρελθόντος, της ιδιαιτερότητας των χαρακτηριστικών του λαού, της υποτίμησης άλλων λαών, της μονόπλευρης θέασης της Ιστορίας, θεωριών υπογεννητικότητας κ.λ.π. συνδυάζεται με ένα μόνιμο αίσθημα απειλής από τους γείτονες, μια πολεμική ηρωική διάθεση και μια αλαζονική στάση σε πολλές εκδηλώσεις της καθημερινότητας. Όλα αυτά συνδυαζόμενα με τα πολύ μέτρια επιτεύγματα της καθημερινότητας εν γένει.

Οι γρήγορες και μεγάλες αλλαγές της εποχής μας σε διάφορους τομείς, επηρεάζουν δραστικά την καθημερινότητα των ανθρώπων και απαιτούν όλο και πιο εξελιγμένα ψυχικά εργαλεία. Οι όποιες ανεπάρκειες στον τομέα αυτόν κάνουν εμφανέστερες και εντονότερες τις διαφορές στην αποτελεσματικότητα χειρισμού των προκλήσεων της καθημερινότητας. Από την άλλη, όσο οι ανεπάρκειες παραμένουν και οι αντικειμενικές υλικές συνέπειές τους εντείνονται, τόσο η κατάσταση γίνεται περισσότερο εκρηκτική και δυσκολότερα διαχειρίσιμη. Έχουμε δυστυχώς την ευκαιρία να παρατηρήσουμε στον διεθνή περίγυρό μας την καταστροφική επίδραση τέτοιων φαινομένων πάνω στις κοινωνίες.

Στις περιπτώσεις αυτές ο φόβος και ο θυμός συνήθως, καθορίζουν τις εξελίξεις και τον ρου της Ιστορίας. Η εξέλιξη εξαρτάται από τον μετασχηματισμό που θα προκύψει. Αν αυτός θα οδηγήσει σε κάτι καινούργιο ή αντίθετα σε μια στροφή προς παλιότερες, συντηρητικότερες ή καταστροφικές επιλογές.

Συχνά, σαν αιτίες δεινών για λαούς και κράτη επιστρατεύονται εξηγήσεις όπως η παγκοσμιοποίηση, η μετανάστευση, η λιτότητα ή η ανεργία. Έτσι συνήθως ερμηνεύεται επίσης μια γενικότερη δυσφορία και μια ρευστότητα στον κόσμο που ζούμε. Άλλο ένα σημείο των καιρών και παράδειγμα επιφανειακής και μερικής ερμηνείας του κόσμου μας, αποτέλεσμα μιας μικρής τελικά εικόνας γιαυτόν. Όπου συχνά τα αποτελέσματα εκλαμβάνονται σαν αιτίες και όπου συνήθως αποσιωπούνται μια σειρά άλλοι παράμετροι: η καθημερινή βία σε όλες τις μορφές της, των απειλών βίας συμπεριλαμβανομένων, η ακραία στέρηση και η αγωνία για την επιβίωση, η παραμέληση, η αίσθηση εγκατάλειψης και απόγνωσης μπροστά στον φόβο, στην ζήλεια, στον ανταγωνισμό, στην εχθρότητα από και προς τον άλλον άνθρωπο, η έλλειψη ελπίδας για το μέλλον, η έλλειψη επαρκών ψυχικών εργαλείων και τόσα άλλα... Στο τέλος και ο υπερπληθυσμός που αναπόφευκτα βρίσκεται πίσω από όλα αυτά και τα επιτείνει, κάνοντας την εχθρότητα προς τον άλλο άνθρωπο πιθανότερη.

Αν με όλα αυτά συμπεραίνουμε ότι οι κοινωνίες και οι λαοί βρίσκονται μπροστά σε προκλήσεις που δυσκολεύονται να κατανοήσουν και να διαχειριστούν και οι οποίες είναι καθοριστικές για την ζωή τους, από πού τελικά θα μπορούσε να αναμένεται η λύση;

Κυβερνώντες και κυβερνώμενοι

Είθισται, ιστορικά οι λύσεις να αναμένονται συνήθως από τις ηγεσίες, τους διανοούμενους ή τις πρωτοπορίες. Ακόμη και αν αυτό έχει μερική μόνο ιστορική επιβεβαίωση, η κυρίαρχη φαντασία του καθημερινού ανθρώπου μοιάζει να επιβεβαιώνει ότι η λύση αναμένεται από «πάνω», υπονοώντας κάποιους από τους προαναφερθέντες ή και τον Θεό αυτοπροσώπως. Θα είχε ενδιαφέρον φυσικά να μελετηθούν τα συστήματα διακυβέρνησης μέσα στην Ιστορία κάτω από το πρίσμα της εκάστοτε ανθρώπινης κατάστασης, των διαθέσιμων ψυχικών εργαλείων κ.λ.π. Αλλά αυτό ξεπερνάει τα πλαίσια αυτής της παρουσίασης. Εδώ θα εστιάσω σε ορισμένα σημεία της σχέσης ηγεσιών και πολιτών και στην σημασία της για την τύχη της ίδιας της κοινωνίας.

Ένα χαρακτηριστικό αυτής της σχέσης ακόμη και σήμερα, είναι ότι αναπαράγει, κατά την γνώμη μου, σε άλλοτε άλλο βαθμό, την σχέση παιδιού- γονέα. Αυτός είναι άλλωστε και ένας σημαντικός λόγος που οι λύσεις αναμένονται συνήθως «άνωθεν». Αυτή η αναπόφευκτη μεταβιβαστική κατάσταση οδηγεί και σε αναπόφευκτες συνέπειες: η ποιότητα της σχέσης αυτής επηρεάζει σχεδόν κάθε επί μέρους κοινωνική εκδήλωση. Μιλώντας γενικά θα μπορούσε να πει κάποιος, ότι κάθε ψυχοπαθολογική εκδοχή στην σχέση γονέα-παιδιού βρίσκει το αντίστοιχό του σε επίπεδο διακυβέρνησης. Δυστυχώς η προσοχή και αναγνώριση που δίνεται στο δεδομένο αυτό, είναι συνήθως αντιστρόφως ανάλογη της σημασίας του. Αντίθετα, πολλές φορές μπορεί να γίνεται αξιοποίησή του με αρνητικό τρόπο, για ιδιοτελή πολιτικά οφέλη.

Στην πράξη παρατηρούμε όλους τους συνδυασμούς διακυβέρνησης και τους σχετικούς ψυχικούς μετασχηματισμούς: αυταρχική, βασισμένη στην επιβολή, στην βία και στην εξιδανίκευση, παραμέλησης με αδιαφορία, εκμετάλλευση και σκληρότητα, δημοκρατική στηριγμένη στην ισοτιμία, στον διάλογο και στην αλήθεια ή δημαγωγική με χαρακτηριστικά την παραπλάνηση, την εκμετάλλευση και την εξιδανίκευση. Η αναφορά αυτή στους διάφορους τύπους διακυβέρνησης με τους άπειρους συνδυασμούς και παραλλαγές, είναι εδώ φυσικά μόνο ενδεικτική. Θα περιμέναμε όμως, μια καλοήθης εκδοχή της να περιλαμβάνει χαρακτηριστικά όπως η ελευθερία έκφρασης, η αμεροληψία, η ειλικρίνεια, η επιβράβευση, η φιλική διάθεση και συνεργασία ανάμεσα σε κυβερνώντες και κυβερνώμενους, παράλληλα με την αναγνώριση συμφωνημένων δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Στην πράξη αυτό σπάνια συμβαίνει.

Ένα κομβικό σημείο πολιτικής δυσλειτουργίας στις σημερινές κοινωνίες, κατά την γνώμη μου, είναι ο τρόπος που επιμερίζονται οι ευθύνες ανάμεσα στα δυο μέρη. Τις περισσότερες φορές οι κυβερνώντες είναι αυτοί που επωμίζονται κατά κανόνα το μεγαλύτερο μερίδιο της ευθύνης ως προς τα αποτελέσματα, ιδιαίτερα μάλιστα στα αρνητικά αποτελέσματα. Σε κάποιες περιπτώσεις αυτό οφείλεται σε έναν μετασχηματισμό σχάσης και προβλητικής ταύτισης, γνωστό από την αρχαιότητα, που εξασφαλίζει αποποίηση των ευθυνών στους κυβερνώμενους, αναζήτηση «αποδιοπομπαίων τράγων» και προσπάθεια διατήρησης της δεδομένης κατάστασης με όποιο κόστος. Όποτε βέβαια αυτό είναι εφικτό, με βάση τα δεδομένα της πραγματικότητας. Όμως:

Σε όλες τις εποχές με οποιοδήποτε είδος διακυβέρνησης και ανεξάρτητα από τους ψυχικούς ελιγμούς και πολιτικούς χειρισμούς ένα ζήτημα ήταν πάντα οι συνέπειες που είχαν οι διάφορες επιλογές. Οι υπήκοοι συμμετείχαν στις όποιες συνέπειες με τον ένα ή τον άλλο τρόπο. Στον πόλεμο για παράδειγμα, παρείχαν την αναλώσιμη ανθρώπινη πρώτη ύλη. Η τύχη της ηγεσίας εξαρτιόταν επίσης πολλές φορές από το τελικό αποτέλεσμα. Με το πέρασμα του χρόνου πολλά άλλαξαν. Η ευημερία των κυβερνωμένων ανέβηκε στις προτεραιότητες της διακυβέρνησης και αποτελεί σημαντικό κριτήριο επιτυχίας της εκάστοτε ηγεσίας σήμερα. Αντίθετη πορεία προτεραιότητας ακολούθησε η συμμετοχή των κυβερνωμένων στις ευθύνες. Σαν να μοιάζει ότι η κοινωνική και πολιτική εξέλιξη αιώνων κατέληξε σε αποδοχή της σμίκρυνσης των ευθυνών των πολιτών. Με τις σημερινές αντιλήψεις περί ευημερίας, ο ρόλος της ηγεσίας κάποτε φαντάζει ουτοπικός. Τι διαχείριση της ανεργίας να γίνει σε μια χώρα που έχει εκθετική αύξηση του πληθυσμού της; Και που βρίσκεται η ευθύνη των πολιτών; Και που οι φαύλοι κύκλοι στην σχέση ηγεσίας- πολιτών;

Η διαχείριση της ευθύνης και των πολιτικών της συνεπειών είναι κατά την γνώμη μου, ένας σημαντικός παράγοντας που καθορίζει τον χαρακτήρα και το ύφος της διακυβέρνησης. Η θέση που παίρνει η ηγεσία σε σχέση με τις ευθύνες της επηρεάζει συνήθως και την σχέση της με τους πολίτες όσον αφορά την επικοινωνία μαζί τους, την διαφώτισή τους, την συμμετοχή τους στις αποφάσεις και την ανάληψη ευθύνης από αυτούς εν τέλει. Αυτό που όμως δυστυχώς, παρατηρούμε συχνά σήμερα, είναι η δυσκολία ανάληψης από την ηγεσία πραγματικά της ευθύνης, κυρίως σε δύσκολες και δυσάρεστες αποφάσεις. Αποφεύγοντάς την, καταφεύγει στην απλή διαχείριση ή στην αναβολή. Η τακτική αυτή εκτός από τις αρνητικές πρακτικές συνέπειες, επιτείνει την διατήρηση αναποτελεσματικών και προβληματικών τοποθετήσεων στους πολίτες, καλλιέργει εξωπραγματικές προσδοκίες και τελικά υποβαθμίζει τα ψυχικά τους εργαλεία μακροπρόθεσμα. Σταθερό ενδιαφέρον κάθε ηγεσίας βέβαια, είναι η εξασφάλιση της διατήρησής της στην εξουσία. Στις δημοκρατικές διακυβερνήσεις αυτό εξασφαλίζεται με την επανεκλογή της. Είναι ευνόητο, κατά την γνώμη μου, ότι το ύφος της εκάστοτε ηγεσίας, καθορίζει και τον τρόπο διεκδίκησης της εξουσίας, την έγκρισή της δηλαδή από την πλειοψηφία των πολιτών, όπου πάλι καθοριστικό ρόλο παίζει η ποιότητα της σχέσης της με τους πολίτες.

Στο ζήτημα αυτό παρατηρούμε ιδίως τα τελευταία χρόνια μια δημαγωγική υποβάθμιση. Η προσπάθεια εκφυλίζεται στην απόκρυψη του δυσάρεστου από τον πολίτη, στην κολακεία του και στην απόκρυψη των αδυναμιών του, στην παραπλάνησή του σε σχέση με τα πραγματικά δεδομένα και στην καλλιέργεια υπερβολικών προσδοκιών σε σχέση με τις ανάγκες του. Η σχέση μαζί του κατατείνει τελικά και εκφυλίζεται σε ένα διασχιστικό εξωπραγματικό δίπολο αδύναμου, ανεύθυνου, παιδικόμορφου πολίτη με μια παντοδύναμη, καλοπροαίρετη και υπεύθυνη για όλα υποτίθεται ηγεσία που όμως από την μεριά της καθορίζει τις επιλογές της πολύ στενά με το «πολιτικό κόστος», τις δημοσκοπήσεις, ή την «δημοσιοϋπαλληλική» αντίληψη. Οι συνέπειες είναι φυσικά δυσμενείς για την κοινωνία.

Η ανάγκη για πολιτική επικράτηση και επιβίωση των διαφόρων διεκδικητών της εξουσίας οδηγεί συχνά σε τεχνητή όξυνση των αντιπαραθέσεων που παίρνουν κάποτε την διασχιστική μορφή του καλού- κακού. Η διαφωνία κάτω από αυτές τις συνθήκες αντιμετωπίζεται εχθρικά, επενδύεται παρανοϊκά και προσωποποιείται. Κάτι, που μπορεί κάποτε να καταλήξει ακόμη και στη φυσική εξόντωση του διαφωνούντα. Παρότι το πολιτικό σκηνικό σε τέτοιες περιπτώσεις θυμίζει πεδίο μάχης, στην πραγματικότητα επικρατεί κατά κανόνα φόβος και υποχωρητικότητα.

Εξιδανικευμένες ιδέες επιστρατεύονται και συσκοτίζουν τα πραγματικά ιδιοτελή κίνητρα των πολιτικών αντιπάλων, που παραμένουν συνήθως εκτός οπτικού πεδίου του μέσου πολίτη. Αυτός συνήθως δέσμιος των άμεσων αναγκών του και μιας κοντόφθαλμης λογικής, αποπροσανατολισμένος και ανενημέρωτος αλλά και με περιορισμένα ψυχικά εργαλεία οδηγείται σε αντίστοιχες πολιτικές επιλογές.

Η βιαιότητα της αντιπαράθεσης επηρεάζει φυσικά αρνητικά την δυνατότητα λογικής και μετριοπαθούς συζήτησης και αντιλόγου καθώς και την στάση κάθε διανοούμενου που θα εξέφραζε μια πιο ισορροπημένη θέση στην δημόσια σφαίρα. Όταν οι διασχιστικοί μηχανισμοί είναι έντονοι και η βιαιότητα της αντιπαράθεσης έντονη, η αλήθεια, η μετριοπάθεια και η κοινή λογική καταλήγουν να βρίσκονται υπό διωγμό. Όλα αυτά φυσικά επιτείνουν τους ψυχικούς φαύλους κύκλους και οδηγούν σε υποβάθμιση των ψυχικών εργαλείων όλων. Παρατηρούμε πράγματι στον σημερινό κόσμο πόσο συχνά, ακόμη και οι δημοκρατίες, καταλήγουν σε πρακτικές άλλες από αυτές που διακηρύττουν. Η κοντόφθαλμη λογική, η κατάτμηση της εικόνας, οι πελατειακές σχέσεις, η ανάδειξη ακατάλληλων ανθρώπων σε κρίσιμους πολιτικούς ρόλους, η υποβάθμιση των θεσμών, η διαφθορά, η λειτουργία εν τέλει φαύλων κύκλων που διαιώνίζονται, είναι μόνο μερικά από τα γνωστά προβλήματα. Μαζί με αυτά και πολύ σημαντικότερο, η σταδιακή μετατροπή του πολίτη σε οπαδό, άβουλο, αδιάφορο και εξαρτημένο από την προνοιακή φροντίδα, χωρίς πρωτοβουλία και δεξιότητες.

Τα πράγματα γίνονται ακόμη χειρότερα όταν οι κοινωνίες καλούνται να χειριστούν ασυνήθιστα προβλήματα. Μια κρίση για παράδειγμα, που συνήθως είναι το αποτέλεσμα προηγούμενων ανεπαρκειών. Είναι ενδιαφέρον ο τρόπος που η κοινωνία και η ηγεσία της διαχειρίζονται τέτοιες καταστάσεις. Θα μπορέσει η κοινωνία να διαχειριστεί δημιουργικά την κρίση, αναθεωρώντας στάσεις και διορθώνοντας συμπεριφορές, ή θα αναλάβουν δράση βλαπτικότεροι μετασχηματισμοί; Θα πραγματοποιηθούν μετασχηματισμοί στην καταθλιπτική θέση ή θα επιταθούν αυτοί της παρανοειδούς θέσης; Παραδείγματα τέτοιων ψυχικών φαινομένων παρατηρήσαμε τα τελευταία χρόνια να συμβαίνουν στην χώρα μας.

Η απότομη μείωση του βιοτικού επιπέδου, απότοκη αναπόφευκτων οικονομικών προσαρμογών, προκάλεσε γενική δυσφορία, φόβο και θυμό. Η επεξεργασία αυτών των συναισθημάτων καθορίστηκε εν πολλοίς από μια συγκεκριμένη αντίληψη, που προϋπήρχε, για την σχέση ηγεσίας – πολίτη. Σε φανταστικό επίπεδο, η πρώτη στον ρόλο της καλής μητέρας παρέχει αφειδώς και αδιακρίτως και μεταμορφώνεται σε κακή όταν θέτει περιορισμούς, ενώ ο δεύτερος παραμένει και εμμένει στον ρόλο του απαιτητικού και ανικανοποίητου βρέφους. Η αδυναμία ή άρνηση ανάληψης ευθύνης από τους πολίτες για την κρίση, οδήγησε σε παραποίηση της πραγματικότητας, παρανοϊκά σενάρια και ερμηνείες και αναζήτηση υπευθύνων και ενόχων προς κάθε κατεύθυνση. Σαν αποτέλεσμα αυτών αναδείχθηκαν ανάλογες ηγεσίες με σκοπό όχι να διορθώσουν τις ανεπάρκειες αλλά να επαναφέρουν τα πάντα στην προηγούμενη κατάσταση με έναν μαγικό μανιακό και παντοδύναμο τρόπο.

Στον σημερινό κόσμο φαίνεται ότι αν οι ηγεσίες δεν αποτελούν συχνά μέρος του προβλήματος, τουλάχιστον δυσκολεύονται να εξασφαλίσουν βιώσιμες λύσεις στα μεγάλα ζητήματα του πλανήτη. Μπορεί να περιμένει ο πλανήτης κάτι από τους διανοούμενους και τις πρωτοπορίες; Ίσως. Έχω όμως την εντύπωση ότι δυστυχώς και εδώ οι πιθανότητες είναι λίγες και οι όποιες προσπάθειες παραμένουν αποσπασματικές και ατελείς. Πολλές φορές μάλιστα εντελώς

απομακρυσμένες από μια ψυχαναλυτική ανάλυση του κοινωνικού γίνεσθαι, αν όχι και εχθρικές προς αυτήν.

Χωρίς να θέλω να υπερεκτιμήσω την δυνατότητα και αφού τελικά «ο κλήρος πέφτει στον γενναίο», μοιάζει ότι η ψυχανάλυση και οι επιγνώσεις της έχουν και χρειάζεται να παίξουν ρόλο στην διαμόρφωση της κοινής γνώμης, στις δημοκρατικές κοινωνίες τουλάχιστον, παρά την ύπαρξη ισχυρών κοινωνικών αντιστάσεων.

Υπάρχει ελπίδα;

Παρά τις αναπόφευκτες ατέλειες του όλου εγχειρήματος, προσπάθησα ακροθιγώς να παρουσιάσω μια συνοπτική εικόνα της σημερινής ανθρώπινης κατάστασης και κάποιων σημαντικών προβλημάτων της και ταυτόχρονα να υπαινιχθώ μια άλλη, περισσότερο ψυχαναλυτικά ενημερωμένη θεώρηση της Ιστορίας.

Φαίνεται ότι ο πλανήτης μας βρίσκεται σε μια φάση κρίσιμων αλλαγών για την έκβαση των οποίων καθοριστική είναι η ανθρώπινη παρέμβαση. Προς το παρόν η ανθρωπότητα αδυνατεί να αντιληφθεί την πολυπλοκότητα της εικόνας, παραμένει εγκλωβισμένη στο μερικό και στο κοντόφθαλμο, διατηρεί παρωχημένες ιδέες και χρησιμοποιεί αναποτελεσματικές μεθόδους και μέσα. Δεν είναι εύκολο να γίνει κάποια πρόβλεψη. Εάν χρησιμοποιηθεί το παρελθόν σαν οδηγός για να κατανοηθεί το παρόν και να προβλεφθεί το μέλλον, είναι παρά ταύτα πιθανό να προκύψουν εκπλήξεις και λαθεμένες εκτιμήσεις. Πάντα υπάρχουν ομοιότητες με γνωστές καταστάσεις του παρελθόντος αλλά υπάρχουν και διαφορές. Κυρίως υπάρχει ο ανθρώπινος ψυχισμός και τα δαιμόνια του που κρύβουν εκπλήξεις όπως δείχνει η μελέτη της Ιστορίας. Αυτή την ρευστότητα της ανθρώπινης κατάστασης παρατηρούμε και στην εποχή μας με τις ραγδαίες αλλαγές πολιτικής συμπεριφοράς των πολιτών ακόμη και σε χώρες με υψηλό βιοτικό επίπεδο. Μάλιστα κυρίως σε αυτές. Σε ρόλους εναλλασσόμενους θύματος και θύτη, οι πολίτες, απέναντι στους εαυτούς τους και στους άλλους συνεχίζουν να διαγράφουν τις ιστορικές τους διαδρομές και είναι αυτοί που με τις επιλογές τους καθορίζουν τελικά την Ιστορία. Αν και οι λαοί παραμένουν εν πολλοίς στο έλεος της άγνοιάς τους, των ψυχικών τους ελλειμμάτων και της συχνά διαστρεβλωτικής επίδρασης των ηγεσιών τους, μοιάζουν κάποιες φορές να αντιδρούν προς την κατεύθυνση του δικαιώματός τους για επίγνωση. Παρότι η πολιτική εκμετάλλευση των πολιτών συνεχίζεται, υπάρχουν ελπίδες ότι ίσως τελικά όλη η τωρινή μετάβαση οδηγήσει σε μια καλύτερη εμπέδωση της δημοκρατίας και χειραφέτηση του πολίτη. Ίσως έστω και ακούσια επικρατήσουν ευνοϊκότεροι ψυχικοί μετασχηματισμοί. Υπάρχουν σχετικές ενδείξεις αλλά όχι βεβαιότητες.

Βέβαια ο χρόνος τρέχει και τα προβλήματα διαιωνίζονται και διογκώνονται. Όπως υπαινίσσεται και η παρακάτω ιστορία:

Ένας κηπουρός είναι επιφορτισμένος με την φροντίδα μιας λιμνούλας που περιέχει φυτά και ψάρια. Ένα φυτό μάλιστα μεγαλώνει πολύ γρήγορα, κάθε βράδυ διπλασιάζει την έκταση που καταλαμβάνει. Όλα κυλούν ομαλά για χρόνια. Κάποια μέρα ο κηπουρός, ως συνήθως, παρατηρούσε την λιμνούλα και σκεφτόταν τι χρειαζόταν να γίνει. Το συγκεκριμένο φυτό καταλάμβανε την μισή έκταση της λιμνούλας. Ο κηπουρός σκέφτηκε ότι θα μπορούσε να αφήσει το κλάδεμα του φυτού για την επόμενη μέρα, κάτι που τελικά έκανε. Δυστυχώς όμως, την άλλη μέρα το φυτό είχε καταλάβει όλη την λιμνούλα και είχε πνίξει κάθε ζωή σε αυτήν.

